

Retruque

PAISAXE E SENTIDO DE LUGAR NO MUNDO CONTEMPORÁNEO*

Jacobo García Álvarez

Universidad Carlos III de Madrid

*O presente texto recolle as ideas principais da miña intervención no foro de debate que deu orixe a esta publicación, efectuada como réplica ao relatorio de Joan Nogué. Agradézolle a Paloma Puente Lozano, doutoranda da Universidad Carlos III de Madrid, os seus valiosos comentarios e suxestións.

Centrarei a miña intervención como retrucante neste foro de debate nas dúas primeiras partes do relatorio de Joan Nogué, que forman o corpo principal deste e propoñen algunhas cuestións medulares verbo das relacións entre paisaxe, identidade e sentido de lugar na xeografía e o mundo contemporáneos. Sen restarlle interese á terceira parte do relatorio, algúns dos aspectos e experiencias que alí se propoñen foron abordados tamén por Rafael Mata, de aí que prefira determe estritamente neses dous primeiros apartados. Vaia por diante que coincido en moitos aspectos coas teses de Joan, polo que as consideracións que presentarei a continuación non constitúen propiamente unha discrepancia respecto das súas ideas e argumentos, senón unha reflexión que, partindo deles, pretende desenvolver e incidir en diversos asuntos e, nalgún caso, presentar certas dúbidas e interrogantes abertos que me parecen relevantes en relación cos temas obxecto do devandito relatorio e do presente foro.

* * *

Unha das ideas centrais da primeira parte da intervención de Joan fai referencia á cuestión dos arquetipos paisaxísticos nacionais, das paisaxes nacionais elixidas ou seleccionadas polos ideólogos nacionalistas ou rexionalistas, por estimar que condensan e simbolizan, mellor que calquera outra, as identidades territoriais respectivas. Isto é un feito xeneralizado nos nacionalismos e na práctica totalidade dos Estados europeos, sobre todo no século XIX e durante o primeiro terzo do XX, e o propio Joan Nogué teno estudado en detalle para o caso de Cataluña e certas paisaxes e lugares de montaña. Eu non vou insistir aquí, porque non hai espazo para iso, na extensa casuística de estudos que, en especial nos últimos dous decenios, indagaron verbo dese tipo de paisaxes «identitarias», tanto dentro como fóra de España, e sobre os que xa existen algúns balances e obras comparativas e de conxunto de publicación recente (Walter, 2004; e García Álvarez,

2008). Pero si desexaría facer varios incisos e reflexións no tocante á idea de «paisaxe nacional».

a) Como xa dixo o profesor Nogué, a integración da paisaxe nos procesos de construción nacional e a definición de arquetipos ou iconas paisaxísticas nacionais son asuntos certamente conflitivos, por varias razóns. Algunhas xa as apuntou o relator, pero aquí parece preciso resaltar unha que non sinalou, aínda que si estudou nalgún traballo anterior relacionado tamén co caso catalán: o feito de que, alén do horizonte puramente teórico ou conceptual, estes arquetipos e símbolos teñen consecuencias materiais, na medida en que modelan as actitudes individuais, colectivas e institucionais cara á paisaxe, estimulando, segundo os casos, a súa protección ou o seu abandono, a súa conservación ou a súa transformación drástica, ou, en fin, a súa apreciación como patrimonio colectivo, cando a valoración é positiva, pero tamén a súa degradación ou mesmo a súa destrución, cando a valoración que se lle outorga resulta negativa ou indiferente.

A historia das políticas de protección da natureza, que en gran medida foron formas de «institucionalización da paisaxe», reflicte ben o peso deses arquetipos na sorte desigual que sufriron as paisaxes no último século, con consecuencias ás veces irreparables. O propio Nogué destacouno con claridade no caso de Cataluña, onde o arquetipo da montaña, como símbolo de identidade nacional acuñado no XIX, foi mantido polo nacionalismo máis conservador actual, que, durante os máis de vinte anos nos que presidiu o goberno da comunidade autónoma, asumiu, apoiou ou impulsou a protección de novos espazos de montaña –Aigüestortes, Montserrat, o Val de Nuria e o Montseny–, ao tempo que se desprezaban e abandonaban á especulación e ao desenvolvemento máis desaforado as paisaxes da Cataluña do sur ou, en xeral, da Cataluña chá e a súa costa, a Cataluña da conca do Ebro, paisaxes desprovistas desa valoración identitaria oficial e, xa que logo, carentes practicamente ata hai pouco tempo de protección política (Nogué, 2005).

b) Por outra parte, a integración da paisaxe nos procesos de construción nacional e a definición de arquetipos ou iconas paisaxísticas nacionais resultan con frecuencia obxectos de disputa política e ideolóxica cando as realidades nacio-

nais son complexas e plurais, ou cando coexisten diferentes concepcións políticas e ideolóxicas do nacional. En moitos países ou rexións, a selección dunha determinada paisaxe como arquetipo, como expresión dunha «esencia» colectiva, supón necesariamente un reduccionismo que, por unha banda, pode servir para unir unha parte máis ou menos ampla da comunidade política, dotándoa duns símbolos compartidos, pero que, por outra, tamén pode significar que se marxina o resto desa comunidade, ou outros territorios desta, na medida en que poidan non sentirse representados polos devanditos arquetipos.

c) Non quero dicir con isto que a apropiación nacionalista da paisaxe sexa necesariamente algo negativo e perverso. Pola contra, nalgúns sentidos, o nacionalismo, ao integrar a paisaxe no seu imaxinario e conectala estreitamente co sentido de lugar, contribuíu de maneira positiva á valoración, ao descubrimento intelectual e á patrimonialización das paisaxes baixo fórmulas políticas diversas, como a declaración de espazos naturais protexidos, a protección de conxuntos históricos e monumentais, ou, máis recentemente, a promulgación de leis específicas sobre a paisaxe. Pero, por outro lado, o uso e a defensa de arquetipos nacionais paisaxísticos tivo e pode ter tamén manifestacións moito máis espurias e perversas, ás veces de forma extrema, cando estes arquetipos que serven para definir e integrar a comunidade propia se usan ao servizo de concepcións nacionais esencialistas, excluíntes, integristas e mesmo xenófobas. O exemplo modélico desa perversión da idea de paisaxe nacional –e máis amplamente da propia noción de sentido de lugar– atopáremolo en certos réximes totalitarios do século XX, pero tamén pode apreciarse, en máis ou menos grado, noutros contextos ou opcións plenamente democráticos.

Como en tantos outros casos, o uso do concepto de paisaxe nacional que fixo o nacional-socialismo na Alemaña de Entreguerras, analizado por Walter no libro antes citado (2004, en especial, p. 430-465), ofrece un exemplo extremo, ou máis ben un contraexemplo, das perversións ás que pode conducir a instrumentalización nacionalista de certos conceptos de carácter espacial e, aínda que sexa brevemente, non me parece que estea de máis lembralo a propósito do relativo obxecto deste comentario. Integrada na teoría ratzeliiana do espazo vital, a idea de que a identidade alemá estaba estreitamente ligada a un determinado tipo de paisaxe non só serviu daquela para xustificar o expansionismo alemán

cara ao leste e para incorporar as áreas –poboadas, *de facto* ou non, por minorías étnicas alemás– que conservaban na súa paisaxe algunha pegada histórica da cultura alemá. Serviu tamén para organizar, iniciada a II Guerra Mundial e en vastas extensións de Polonia, Ucraína ou Lituania, auténticas políticas de colonización e reasentamento masivo de pobos –incluídos, como é sabido, o exterminio ou a deportación de certos grupos, en especial de xudeus e eslavos, substituídos por colonos alemáns– coa premisa de modelar ou de remodelar as súas paisaxes segundo os arquetipos nacionais considerados como xenuinamente xermánicos.

Non pretendo, en absoluto, extrapolar este exemplo extremo ás prácticas dos nacionalismos e réximes políticos democráticos pasados ou actuais, pero si creo que, canto menos, as concepcións «esencialistas» da paisaxe e a tentación de desenvolve-las no terreo político latexan e abrollan periodicamente neste xénero de discursos e que debemos estar vixilantes fronte a este tipo de concepcións e tentacións.

d) É certo que a construción da paisaxe como símbolo de identidade foi acometida sobre todo no seo de procesos de construción rexional e nacional, aínda que, como comentou Joan Nogué, tamén hai discursos identitarios que incorporan a paisaxe a nivel local de forma relevante. Neste sentido, paréceme interesante, pola súa maior ambición e novidade, mencionar outros discursos, propostas e políticas que trataron ou tratan de resaltar o valor identitario e patrimonial da paisaxe no marco de referentes xeográficos máis extensos que o Estado ou a rexión.

A escala continental, por exemplo, cómpre lembrar que a Convención Europea da Paisaxe lle atribúe a esta ou ben reconece nela, entre outros, este tipo de valores simbólicos e patrimoniais: «a paisaxe [reza o seu preámbulo] contribúe á formación das culturas locais e é un compoñente fundamental do patrimonio natural e cultural europeo, que contribúe ao benestar dos seres humanos e á consolidación da identidade europea». Como é sabido, a propia Convención estimulou de forma directa a elaboración de catálogos e atlas de paisaxes a diversas escalas, aos que se teñen referido amplamente no presente foro, tanto o relatorio de Joan Nogué como o de Rafael Mata. O borrador inicial da devandita Convención, aprobado pola Resolución 53/97 do Consello de Europa e asumi-

do, dentro deste organismo, polo Congreso de Poderes Locais e Rexionais de Europa en maio de 1998, prevía mesmo a elaboración dunha «Lista de Paisaxes de Significación Europea» (Consello de Europa, 1998), aínda que esta previsión foi excluída do texto finalmente aprobado en Florencia en outubro de 2000.

Pero a iniciativa institucional sen dúbida máis importante ata o de agora na consideración dos valores patrimoniais da paisaxe a escala supranacional, e que inspiraba en boa medida a iniciativa antes comentada, segue a ser a creación e o desenvolvemento, desde 1992, da figura da «paisaxe cultural» dentro da Convención sobre a Protección do Patrimonio Mundial Natural e Cultural da UNESCO. Segundo esta, corresponden a esta categoría aquelas paisaxes cuxa representatividade e valor patrimonial se poden medir e valorar a escala mundial, ou dito textualmente, «creacións combinadas da natureza e mais do home» que «ilustran a evolución da sociedade e dos asentamentos humanos ao longo da historia». Como xa mostraron algúns estudos recentes, a análise xeográfica dos lugares que forman parte desa categoría e, máis amplamente, do conxunto da Lista do Patrimonio Mundial, atendendo á súa localización, á súa extensión e, por suposto, aos criterios en que se fundamentou a súa declaración, puxo de manifesto a importancia identitaria de moitas destas paisaxes a diversas escalas e identificou certas pautas e dinámicas interesantes para os efectos das cuestións obxecto do relatorio (Roudié, 2002; e Van Gorp e Renes, 2007).

No caso de Europa, por exemplo, cómpre destacar, en primeiro lugar, a progresiva ampliación da noción de patrimonio desde concepcións exclusivamente artísticas e arqueolóxicas, concentradas nos ámbitos urbanos, cara ás visións que incorporan outras dimensións –como as naturais e, con carácter máis recente, as agrarias e industriais– e valoran a paisaxe como síntese e testemuño privilexiado das formas tradicionais de utilización do territorio e, máis amplamente, das relacións históricas entre a sociedade e a natureza. Así mesmo, aínda que, en consonancia co propio procedemento de proposta das declaracións, a Lista da UNESCO reflicte eminentemente as respectivas concepcións nacionais ou rexionais da historia e do patrimonio e foi utilizada con frecuencia como instrumento de «glorificación nacional», resulta interesante a incorporación á devandita lista dalgúns lugares e paisaxes compartidos por dous Estados, así como doutros representativos de fenómenos característicos de conxuntos rexionais máis amplos –como o Báltico, o Mediterráneo, Escandinavia ou a Europa

oriental-. Lugares e paisaxes que indican a existencia, máis ou menos evidente, de determinados vínculos xeohistóricos profundos entre os pobos destas rexións, e mesmo a vontade de construír historias compartidas e símbolos xeográficos de encontro e de cooperación internacionais.

* * *

A segunda parte do relatorio de Joan Nogué meteuse de cheo en cuestións cruciais no debate contemporáneo, recente e actual, sobre a relación entre paisaxe e sentido de lugar e, en particular, sobre as ideas relativas á destrución e á degradación crecentes da paisaxe nos países occidentais, fenómeno en que se adoita incluír a xeneralización de paisaxes cada vez máis estándares, uniformes, caóticas e, en opinión dalgúns autores, escasamente propicias para o desenvolvemento de lazos identitarios e existenciais profundos coas poboacións que as habitan. É difícil cuestionar os argumentos do relator, expostos con sutileza e sentido crítico, fuxindo de tópicos, de simplificacións ou de posturas unívocas. Pero si creo que hai argumentos frecuentes nalgúns dos debates coetáneos sobre paisaxe e sentido de lugar que me suscitan maior dúbida, que requiren un maior matiz, que encerran contradicións importantes ou que están a ser obxecto de revisións recentes máis ou menos audaces, novas e interesantes.

Coincido con Joan Nogué en que existe unha certa incapacidade por parte da Xeografía e doutras disciplinas que se ocupan da paisaxe para analizar e interpretar determinadas transformacións e manifestacións espaciais recentes no mundo occidental que teñen moito que ver coa velocidade dos procesos de globalización e que son difíciles de describir cos esquemas teóricos e conceptuais previos. Houbo, pode afirmarse, unha certa «cegueira xeográfica» na asimilación destas realidades, como a houbo noutros momentos en relación co tratamento dos fenómenos urbanos modernos, que se incorporou moi tardiamente á disciplina. E penso que niso tivo e ten moito que ver unha certa persistencia de interpretacións nostálgicas e idealizadas do pasado respecto do sentido de lugar das paisaxes e as comunidades tradicionais, que en boa parte era froito da necesidade e dun tipo de sociedade premoderna enraizada forzosa e poderosamente no espazo local, así como para comparar este sentido co das sociedades modernas. Pero, ademais, algúns diagnósticos procedentes de interpretacións antropolóxi-

cas ou xeográficas humanistas en relación con certos espazos característicos das sociedades actuais resultan cada vez máis discutibles e de feito están a ser revisados amplamente na actualidade.

Entre estes diagnósticos sometidos recentemente a revisión figura precisamente a imaxe que autores tan relevantes e influentes nos estudos sobre os lugares e o sentido de lugar nos últimos decenios –antropólogos como Marc Augé, filósofos como Edward Casey ou xeógrafos como Edward Relph, este nas súas obras iniciais, non nas últimas– teñen ofrecido dos espazos máis estreitamente vinculados ao lecer, ao consumo, ao intercambio, á circulación ou á mobilidade en xeral (Relph, 1976; Casey, 1993; ou Augé, 1993; para facer un balance recente destes estudos, véxase Puente, 2006). No seo da devandita imaxe, aeroportos, parques temáticos, estradas e grandes vías de comunicación, áreas de servizo, supermercados e grandes centros comerciais ou de lecer, hoteis, etc. foron cualificados de espazos «axeográficos» ou «deslocalizados», deseñados con patróns estándares e estraños ás características específicas do lugar, ou compostos a base de imitar, recrear e combinar fragmentos representativos de múltiples lugares e épocas, como se ten dito tamén de «cidades-casino» como Las Vegas ou de boa parte dos novos espazos residenciais privados que proliferan cada vez máis nas áreas urbanas e suburbanas norteamericanas, e para as que o politólogo Evan McKenzie popularizou a palabra «privatopías».

Máis aínda, cualificáronse moitos deses espazos como «non lugares», como espazos incapaces de xerar formas de identificación, experiencia e sociabilidade auténticas ou densas. Ou como paisaxes sen imaxinario e sen discurso, por expresalo en palabras de Joan Nogué. Pero, son realmente paisaxes sen imaxinario ou sen discurso? E mesmo se o fosen por comparación a outras paisaxes máis arquetípicas e de referencia, pódense cualificar realmente, desde a perspectiva da experiencia, como «non lugares»? Hai verdadeiramente, como di Nogué, un divorcio entre as paisaxes que imaxinamos e as que vivimos?

Neste sentido, penso que cómpre resaltar aquí a profunda revisión crítica que están a realizar algúns autores e certas liñas de investigación recentes que centraron a súa atención nestes espazos. O último libro do filósofo estadounidense David Kolb, titulado *Sprawling Places* (2008) e centrado nas paisaxes suburbanas norteamericanas, sintetiza ben as teses desa corrente de revisión crítica na que participan, entre outros expertos, xeógrafos, arquitectos, sociólogos, antro-

pólogos e filósofos como o citado Kolb, e que coincide tamén coa posta en cuestión doutros conceptos firmemente asentados no estudo dos espazos urbanos modernos desde os anos 1960, como os de lexibilidade e habitabilidade (Miles, 2004).

A grandes trazos, Kolb e os autores vinculados a esta liña de revisión crítica ron a concepción excesivamente morfolóxica, visual, esteticista, demasiado centrada na paisaxe construída, ou na súa cara externa, que nutre moitas das interpretacións relativas ao sentido de lugar, ou as ideas de lexibilidade e habitabilidade antes citadas, así como o propio concepto de «non lugar», que consideran desafortunado e equívoco. Pola contra, desde a liña representada por estes autores, estase a defender a capacidade de moitos deses chamados «non lugares» para xerar relacións sociais densas, non só de tránsito, de consumo ou de intercambio, senón mesmo como lugares de encontro e identificación para certos grupos; a súa capacidade para estimular imaxinarios e representacións culturais intensas e, en definitiva, para converterse en centros de experiencia e significado máis ou menos profundos para determinados colectivos e individuos, e xa que logo, en lugares no sentido existencial e fenomenolóxico da palabra.

Se pensamos, por exemplo, na cuestión dos imaxinarios, baste citar a importancia da estrada, do motel, da cidade-casino, do parque temático ou, máis recentemente, do aeroporto e o gran centro comercial no cine estadounidense, ao punto de que algunhas desas paisaxes se converteron en certo modo en símbolos da identidade nacional do país. É verdade, e cómpre advertilo de entrada, que o imaxinario territorial dos Estados Unidos, inzado de supostos «non lugares», non se pode extrapolar pura e simplemente á explicación doutras realidades xeográficas e culturais, pero penso que o exemplo é oportuno polo que representan os EE UU como fonte ou «laboratorio» xeográfico principal de moitas destas reflexións sobre a transformación contemporánea da paisaxe e do sentido de lugar.

En todo caso, para esta liña de revisión crítica sobre a que aquí quero chamar a atención, a interpretación puramente formal, visual, estética ou arquitectónica do sentido de lugar resulta equivocada, na medida en que a capacidade dos lugares para xerar identidades e un sentido de lugar positivo e intenso non depende tanto ou principalmente do continente como do contido, é dicir, da súa ocupación e das actividades que neles se realizan. Aínda que os lugares

poden ter unha forma externa banal, artificial ou elemental, o que os converte en tales é a súa capacidade para promover interaccións e outras prácticas sociais complexas e intensas que os doten de significado.

No seu ensaio *A sense of place, a sense of time*, o propio John Brinckerhoff Jackson, ao abordar as raíces e manifestacións do sentido de lugar na cultura norteamericana, defendía que o sentido de lugar do americano medio non depende tanto da arquitectura, da paisaxe ou dunha orde espacial determinada, nin sequera dos espazos deseñados e planificados expresamente para o lecer, o encontro ou a celebración cívica, senón que depende, sobre todo, dalgúns eventos, celebracións e rituais –cotiáns, semanais, estacionais ou anuais– que os cidadáns agardan, lembran ou comparten con outros concidadáns, e que, para efectos existenciais, importan máis que o propio lugar físico onde acontecen (Jackson, 1994, p. 157 e ss.). Noutras palabras, o que converte unha praza ou un mercado, por exemplo, nun espazo significativo para o sentido de lugar dunha comunidade local non é a estrutura arquitectónica que o alberga, senón o evento que celebra ou celebraba alí. Pois, en definitiva, sostíña Jackson, o sentido de lugar do cidadán norteamericano medio apoiase principalmente no sentido do tempo, na rutina ou recorrencia de certos eventos e celebracións especiais que lle dan continuidade, unidade e seguridade á comunidade. Unha opinión que conecta en boa medida coas propostas recentes do citado Kolb, que di que cómpre entender os lugares como *places-where-we-do-something*, máis que como *places-where-something-is* (Kolb, 2008, p. 8).

Ademais, como algúns estudosos dos espazos vinculados á mobilidade demostraron, o sentido de lugar emana de relacións prolongadas, estables ou repetidas cun lugar físico, pero tamén pode fundarse en experiencias móbiles, transitorias ou mesmo efémeras (Cresswell, 2001; e Puente, 2008). Traballos como os de Peter Merriman (2004) ou Tim Edensor (2003), referidos ao Reino Unido, ou como o de Peter Bishop (2006), sobre o *outback* australiano, puxeron de manifesto como mesmo as estradas e as súas paisaxes, ou noutras palabras, as paisaxes do automóbil –ás que o segundo destes autores chamou *autoscapes*– e os lugares asociados á condución –os *driving places*, en expresión do primeiro– poden actuar como canles polas que viaxan os usuarios duns lugares a outros, ou dunhas paisaxes a outras, e son tamén elementos integrais na construción das paisaxes e os lugares como centros significativos e de interacción social. Pero para

comprendelos e analízalos en canto tales é preciso reconsiderar as concepcións e enfoques tradicionais sobre o sentido de lugar; cómpre desenvolver, defende Merriman, parafraseando a Nigel Thrift, un «sentido dinámico do lugar», máxime cando os lugares e o sentido de lugar son, en esencia, fenómenos cambiantes. Como ben ilustra Relph, ao comentar as transformacións radicais experimentadas pola aldea galesa na que pasou a súa infancia (Relph, 2001, 214), as localizacións permanecen, pero os lugares cambian.

Sen perder de vista que é preciso establecer certos parámetros de calidade e de ordenación, a cultura territorial do noso tempo ten, pois, que integrar de forma equilibrada a transformación e a conservación, e iso, probablemente, non se poderá facer sen unha boa comprensión e balance do que supoñen os «non lugares» e as novas paisaxes dispersas.

BIBLIOGRAFÍA

- AUGÉ, M.: *Los «no lugares», espacios del anonimato*, Barcelona, Gedisa, 1993.
- BISHOP, P.: «Off-road: four-wheel drive and the sense of place», *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 14, 1996, p. 257-271.
- CASEY, E.: *Getting back into place: towards a renewed understanding of the place-world*, Bloomington, Indiana University Press, 1993.
- CONSELLO DE EUROPA: *Recommandation 4 (1998) sur le Project de Convention Europeenne du Paysage* (Quinta sesión do Congreso de Poderes Locais e Rexionais de Europa, Strasburgo, 26-28 de maio de 1998), 1998.
- CRESSWELL, T.: «The production of mobilities», *New Formations*, 43, 2001, p. 4-28.
- EDENSOR, T.: «M6-Junction 19-16: defamiliarizing the mundane roadscape», *Space and Culture*, vol. 6 (2), 2003, p. 151-168.
- GARCÍA ÁLVAREZ, J.: «Nationalismes et patrimonialisation du paysage en Espagne: considerations théoriques et recherches actuelles», en I. DEGRÉMONT (ed.): *Patrimonialisation des Pyrénées, entre pratiques professionnelles et pratiques scientifiques*, 2008, en prensa.
- JACKSON, J. B.: *A sense of place, a sense of time*, New Haven, Yale University Press, 1994.
- KOLB, D.: *Sprawling places*, Athens, University of Georgia Press, 2008.
- MERRIMAN, P.: «Driving places: Marc Augé, Non-Places, and the Geographies of England's M1 Motorway», *Theory, Culture and Society*, vol. 21, 2004, p. 141-167.
- MILES, M.: «Legibility and liveability: a critique», *Perspectivas Urbanas/Urban Perspectives*, 5, 2004, p. 7-19.
- NOGUÉ, J.: «Nacionalismo, territorio y paisaje en Cataluña», en N. ORTEGA CANTERO (ed.): *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid-Fundación Duques de Soria, 2005, p. 146-169.
- PUENTE, P.: *Espacio, lugar y experiencia. Aproximación a un debate contemporáneo*, tese de doutoramento en Humanidades, Universidad Carlos III de Madrid, 2006, inédita.
- PUENTE, P.: «Rethinking travel, tourism and mobility in connection with contemporary theories of place», en *The Fourth Annual International Association for the Study of Environment, Space and Place Conference*, Towson University (Maryland, EE UU), abril 2008, en prensa.
- RELPH, E.: *Place and placelessness*, London, Pion, 1976.
- RELPH, E.: «Sense of place», en S. HANSON (ed.): *Ten geographic ideas that changed the world*, New Brunswick, Rutgers University Press, 2001, p. 205-226.
- ROUDIÉ, P.: «El paisaje y los parajes del Patrimonio Mundial de la Humanidad de la UNESCO», en F. ZOIDO e C. VENEGAS (ed.): *Paisaje y ordenación del territorio*, Sevilla, Junta de Andalucía-Fundación Duques de Soria, 2002, p. 183-192.
- VAN GORP, B. e H. RENES: «A European cultural identity? Heritage and shared histories in the European Union», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, vol. 98 (3), 2007, p. 407-415.
- WALTER, F.: *Les figures paysageres de la nation. Territoire et paysage en Europe (16e-20e siècles)*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 2004.